

Пашковська Марина Віталіївна – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник наукової лабораторії прикладної психології навчально-наукового інституту підготовки кадрів громадської безпеки та психологічної служби Національної академії внутрішніх справ

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ

Розглянуто головні соціальні та психологічні чинники формування мотивів злочинної поведінки в неповнолітніх, які, як правило, є досить розрізненими та поверхневими.

Ключові слова: мотив; корисливий злочин; протиправний намір; мета злочинного діяння; вікова мотивація; самоствердження; авторитет серед однолітків; мікроумови; негативні фактори формування особистості.

Рассмотрены основные социальные и психологические факторы формирования мотивов преступного поведения у несовершеннолетних, которые, как правило, являются достаточно разрозненными и поверхностными.

Ключевые слова: мотив; корыстное преступление; противоправное намерение; цель преступного деяния; возрастная мотивация; самоутверждение; авторитет среди сверстников; микроусловия; негативные факторы формирования личности.

In the article the basic social and legal factors of forming of reason of criminal behaviour are considered in minor, which, as a rule, is separate enough and superficial.

Key words: reason; mercenary crime; protipravniy intention; purpose of criminal act; age-old motivation; self-affirmation; authority; among yearlings; mikroumovi; negative factors of forming of personality.

Негативні тенденції правопорушень серед неповнолітніх є надзвичайно гострою проблемою в державі. Безперечно, правопорушення тісно пов'язані з процесами деморалізації суспільства. Злочинність неповнолітніх є своєрідним показником загальної злочинності та рівня моральної культури суспільства. Незважаючи на зниження загального рівня впродовж останніх років, вона залишається гострою проблемою, яка не може не турбувати суспільство та державу, оскільки в цілому як коефіцієнт інтенсивності злочинності неповнолітніх у центральних регіонах та великих містах, так і коефіцієнт злочинної активності неповнолітніх залишаються досить високими.

Дослідження злочинності неповнолітніх, застосування та ефективність заходів її запобігання вже здійснювалося на теренах кримінально-правової та кримінологічної науки. У зарубіжній та вітчизняній кримінології цьому питанню приділяли увагу такі вчені, як Ю. А. Абросімова, Г. А. Аванесов, Т. С. Барило, М. І. Ветров, О. М. Джуца, А. І. Долгова, В. П. Ємельянов, В. Д. Єрмаков, Т. Л. Кальченко, В. А. Конев, Н. М. Крестовська, М. Кудрявцев, Н. Ф. Кузнєцова, І. П. Лановенко, Г. М. Міньковський, Є. Б. Мельникова, В. В. Николок, В. В. Панкратов, А. Я. Светлов, В. В. Скибицький, О. С. Стеблинська, Н. С. Юзікова, С. С. Яценко та ін. Водночас, незважаючи на інтенсивність та широкий спектр досліджень, присвячених різним аспектам злочинності серед дітей та молоді, багато питань у цій сфері залишаються ще невисвітленими, відсутня також єдина концепція функціонування відповідних механізмів у кримінологічній науці.

Метою статті є розгляд основних соціальних та психологічних чинників формування мотивів злочинної поведінки у неповнолітніх, які, як правило, є досить розрізненими та поверхневими.

Злочин і злочинця необхідно розглядати в діалектичній єдності. Без цього неможливо розібратися в джерелах злочинного діяння, виявити механізм його вчинення. Адже злочинна поведінка, як і будь-яка поведінка людини, має дві основні групи ознак. Суб'єктивні мотиви, мета, намір людини та об'єктивні фізичні рухи і дії. Злочин, перш ніж втілитися в небезпечні для суспільства дії, проходить стадію внутрішнього визрівання. Людина спочатку вирішує, а вже потім учиняє злочин. Рішучість особистості вчинити злочин називається наміром. Учинити злочин навмисно – значить усвідомлювати характер свого вчинку, передбачати його суспільну небезпечність, наслідки та свідомо допускати їх. Характер наміру, таким чином, значною мірою свідчить про те, як злочинець ставився до вчиненого ним злочину.

При цьому намір розрізняється, насамперед, за ступенем обдуманості злочину: чи виник він раптово, чи готувався заздалегідь, задовго до вчинення злочину; чи є він наслідком зневажки сформованих обставин або спеціально вибраних умов. Адже для оцінки того, наскільки морально запущена суспільно небезпечна особистість, необхідно визначити, як вона прийшла до рішення вчинити злочин. Звичайно, заздалегідь виниклий намір говорить про більшу небезпеку злочину та злочинця в порівнянні з наміром, який виникає раптово як емоційне відношення до тих або інших несподіваних обставин [1, с. 73–75].

Залежно від особливостей наміру серед неповнолітніх правопорушників закону можна виділити три основні їх групи. Перші – ті, у кого намір учинити правопорушення та злочин виник раптово. Другі – ті, хто заздалегідь обміркував протизаконну дію, готувався до її здійснення. Треті – ті, хто іноді заздалегідь знали про вчинення злочину, а іноді намір у них виникав раптово.

Для першої групи характерно те, що противоправний намір тут цілком можна розглядати як своєрідну суспільно небезпечну реакцію на сформовані

обставини. Неповнолітній, зазвичай, не обмірковує задалегідь злочинну дію, шляхи та засоби досягнення злочинного результату. Більше того, іноді навіть за кілька хвилин до вчинення злочину він і не задумується про нього. Рішучість вчинити так, а не інакше нерідко виявляється зненацька для молодой людини і швидко реалізується у вчинку та діях. Саме тому можна говорити про намір неповнолітнього як про таку форму провини, що виникає в залежності від ситуації, тобто як реакція на непередбачувану ситуацію.

Для другої групи характерний злочинний намір, який виникає в поверхневому й суперечливому усвідомленні суспільної шкоди. Це виражається в тому, що більшість підлітків та юнаків, зважуючись на вчинення злочину, усвідомлюють лише фактичну сторону свого діяння (тобто самі дії та предмет зазіхання). При цьому вони не вміють оцінювати соціального значення свого вчинку його шкідливості для інтересів суспільства.

Для третьої групи особливість злочинного наміру проявляється в його спрямованості. Вона виражається в бажанні досягнення злочинних наслідків та визначається метою злочину тобто результатом. Специфіка його полягає насамперед у тому, що підлітки або юнаки досить часто не мають чіткого уявлення про мету злочинного діяння. «Так захотілося», «не знаю, як вийшло», «інші робили, і я теж» за допомогою такого роду відповідей вони нерідко пояснюють причини злочину. Специфіка виражається й у тому, що серед підлітків, на відміну від дорослих людей, досить розповсюджені протиріччя між метою діяння та засобами його досягнення. Так, у злочинах неповнолітніх нерідкі випадки, коли спрямованість наміру, його мета не є антигромадськими. Злочинне діяння в наявності, але його мета сама по собі аж ніяк не злочинна захист достоїнства товариша й свого власного, бажання надати допомогу іншій особі, прагнення утвердити себе в очах однолітків і т. ін. Специфіка спрямованості наміру неповнолітніх визначається тим, що джерелом цієї спрямованості та мети діяння є вікова мотивація, тобто сукупність конкретних збудників (мотивів), якими визначається поведінка молодой людини [2, с. 9].

Мотиви злочинних діянь, учинених підлітками, як правило, досить розрізнені та поверхневі. Вони являють собою картину з яскраво вираженою дитячою мотивацією. Мотиви злочинів неповнолітніх значною мірою проявляються на основі групових дій. Як правило, найбільш розповсюджені престижні та наслідувальні мотиви, а також намагання до самоствердження серед товаришів та однолітків. Значний вплив на мотивацію має і той факт, що більшість молодих людей учиняють злочин у стані сп'яніння, тобто тоді, коли юнак деякою мірою втрачає контроль над вчинками і їх спонуканнями. Звідси досить високий відсоток і так званих невмотивованих злочинів, тобто діянь, внутрішні причини яких неповнолітній не може чітко визначити. Звичайно, тут завжди потрібно мати на увазі й те, що мотиви злочинної, та іншої поведінки, далеко не завжди усвідомлюються не тільки неповнолітніми, а й дорослими [3, с. 2–3].

У тих випадках, коли неповнолітній чітко уявляє власну мотивацію до злочину, нерідко виявляється, що серйозний вплив на нього мають протиріччя між рівнем домагань неповнолітніх і можливостями їхнього задоволення. Підлітки часто мають завищені запити, насамперед, матеріального порядку: мати якусь річ, мати кишенькові гроші, гарний і модний одяг і т.ін. Будучи незадоволеними, ці домагання можуть зумовлювати формування корисливих за своєю сутністю спонукань, що втілюються в злочинних зазіханнях на державну та приватну власність.

Якщо ж спробувати звести в групи найбільш поширені мотиви злочинів неповнолітніх, то виявиться, що для більшості з них характерні:

прагнення (у тому числі шляхом порушення закону) продемонструвати перед товаришами сміливість, хоробрість, рішучість;

безглузда рішучість до дій виражається в необдуманому суспільно-небезпечному діянні;

корисливе відношення до предмета домагання, заради якого неповнолітній готовий порушити правові заборони [3, с. 5].

Таким чином, на першому місці серед спонукань неповнолітніх до порушення закону – перекручений, неправильно зрозумілий авторитет серед однолітків, що значить для правопорушника в тій або іншій ситуації більше, ніж інтереси суспільства та його членів. Порушує закон той, хто в стані сп'яніння, перебуваючи під впливом групи, не вміє правильно оцінити спонукання, виявляється нездатним осмислити його та в результаті втрачає почуття відповідальності за свої вчинки.

Очевидно, що джерело злочинів неповнолітніх неглибоке. Але якими б поверховими й елементарними не здавалися злочинні наміри, вони все-таки настільки сильні, що в змозі диктувати неповнолітньому умови протиправної поведінки. Вони настільки стійкі, що цілком можуть визначати досить тривалу рішучість злочинної дії. Вони настільки діючі, що в різних ситуаціях здатні втілитися в різноманітні злочинні діяння. При всій наївно-дитячій мотивації ці спонукання антигромадські за своїм змістом і визначають як незначні, так і небезпечні для суспільства злочини [4, с. 32].

Правові порушення найчастіше відбуваються в мікромовах, у малих соціальних осередках. Адже саме в малих групах і колективах (родині, школі, різного роду об'єднаннях, а також в умовах вулиці, серед однолітків і дорослих) робить свої перші кроки людина. Саме ці колективи та групи виступають по відношенню до підлітка та юнака як конкретна ситуація, яка постійно і активно впливає на нього.

Родина є тим першим колективом, якій формує у людини поняття про те, як необхідно жити, що потрібно знати, як треба поводитися тощо. У родині підліток одержує перші практичні навички взаємин з іншими людьми, засвоює норми, які регулюють ці взаємини. Тут уперше виникає конфлікт між «хочу» та «не можна». Все це визначає той факт, що більшість особливостей, які характеризують дорослого злочинця (як, утім, і будь-яку іншу особистість), походять корінням з ранніх років життя

людини. Адже навіть доросла людина нерідко дивиться на явища крізь призму вироблених у дитинстві оцінок та понять.

Найбільш важливими факторами, які негативно впливають на формування особистості в родині, є:

виховання неповнолітнього в умовах неповної родини (відсутність одного з батьків);

дефекти в сімейному укладі, головним чином в моральній атмосфері сімейних відносин;

недоліки у взаєминах батьків і дітей, які виражаються найбільш яскраво у явищах бездоглядності [5].

Відсутність одного з батьків порушує цілісність родини як колективу, спричинює послаблення виховних функцій. З'являються прогалини в організації контролю за поведінкою дитини, як правило, знижується рівень вимогливості, змінюється весь психологічний клімат сімейних відносин. Але особливо негативно впливає на неповнолітнього та зовнішня атмосфера, яка зазвичай складається навколо зруйнованої родини: справжнє і показне співчуття, осуд того, «хто винен» і т. ін. Необережні репліки, необачні вчинки, випадково перехоплені погляди сусідів, знайомих і рідних – все це боляче ранило юнака. З'являються почуття особистісної ущербності і зайвості. Це нерідко стає основою для формування негативного відношення до навколишнього, до норм, правил і принципів поведінки.

І справа не тільки в тому, що батько мав би серйозний виховний вплив на сина, стримав би його від аморальних та небезпечних для суспільства діянь. Головне не були створені ті внутрішні нашарування, які визначили можливість проникнення та реалізації мотивів злочинної поведінки.

Відсутність одного з батьків підліток намагається заповнити шляхом наслідування інших осіб, серед яких нерідко виявляються злочинці. Факт відсутності одного з батьків породжує хворобливий стан неповноцінності побуту й самої особистості. Звідси, з одного боку, замкнутість, озлобленість, мстивість, а з іншого прагнення за будь-яку ціну домогтися авторитету серед однолітків, довести, що він заслуговує більш престижного положення.

Відхилення від норми в поведінці членів родини впливають на увесь духовний світ неповнолітнього, на його вчинки. Як правило, з таких родин виходять молоді люди, які перейняли в дорослих членів родини цинічне відношення до моральних цінностей, неповагу до оточуючих їх людей, негативне відношення до суспільних норм і правил поведінки. Зазвичай, ці юнаки найчастіше відіграють провідну роль у злочинних групах неповнолітніх [6, с. 127].

Поведінка членів таких родин має особливо великий вплив на мотив і характер злочинів неповнолітніх. У порівнянні з іншими категоріями молодих злочинців тут значно частіше спостерігаються уміри протиправні діяння. При цьому злочин у своїй основі має, як правило, продумані й стійкі мотиви.

Брутальність, приниження людської гідності, аморальні вчинки старших у подібних родинах озлоблюють підлітка й тим самим сприяють формуванню таких мотивів, як помста; озлоблення. З іншого боку, така сімейна атмосфера породжує своєрідну реакцію з боку неповнолітнього відстояти власну людську гідність, затвердити себе як особистість якщо не в родині, так серед товаришів. Наявність у родині раніше засуджених осіб, а також алкоголіків, наркоманів нерідко призводить до затвердження в сімейних відносинах корисливості. Цей факт уже сам по собі не може не мати негативного впливу на мотивацію поведінки неповнолітнього.

Родини з відхиленнями від норми, як і неповні родини, характеризуються серйозними недоліками у взаєминах батьків і дітей. Свій крайній вияв ці недоліки одержують у явищах бездоглядності, тобто ослабленні або відсутності контролю за підлітками та молодшими юнаками.

Важко переоцінити ту небезпеку, яка відображає такі форми бездоглядності, як дозвіл підлітку вільно вчинювати егоїстичні та аморальні дії. Небезпека полягає в тому, що вони не готові до самостійної культурної організації свого вільного часу [7, с. 58].

Культурне дозвілля припускає, що його учасники соціально виховані, мають певну культуру. У протилежному випадку заняття спортом, наприклад, цілком сумісні із правопорушеннями. Необхідно не просто заповнювати вільний час підлітка, а духовно розвивати та загартовувати його. Тоді він зможе вибрати правильну лінію поведінки й у несприятливій ситуації буде активно прагнути до культурного дозвілля, відчуваючи в цьому потребу, а не пасивно чекати, коли його почнуть розважати. Як знаряддя чужої волі підлітки можуть ставати на шлях вчинення злочинів, втягуючи в суспільно небезпечну діяльність своїх товаришів та інших однолітків.

У подальшому значне місце в житті підлітка починають займати не тільки товариші та однолітки, а й дорослі люди, які не перебувають з ним у родинних відносинах. З кожним роком усе більшу увагу підлітка привертають оточуючі люди, їх учинки та поведінка; усе серйозніше й ближче сприймає він їх думки, оцінки, судження. До моменту настання віку правової відповідальності підліток перебуває вже в різноманітних контактах з однолітками та дорослими, він має певний досвід спілкування з людьми та починає свідомо визначати своє відношення до них і безпосереднього побутового оточення.

Дорослі найчастіше втягують у злочинну діяльність тих підлітків і юнаків, які вже певною мірою підготовлені до цього. Багато хто з них це неповнолітні, які виховувалися в несприятливих сімейних умовах і вже засвоїли з безпосереднього побутового оточення деякі негативні риси: жадібність, користь, неповагу до старших, цинічне відношення до жінки і т. ін. [6, с. 11–12].

Інший аспект – це групи неповнолітніх, які вчинили злочин самостійно, без участі дорослих. Тут груповому злочину передують, зазвичай, досить тривале знайомство підлітків і юнаків, спільне проведення вільного часу, спільність занять, інтересів, захоплень. Злочинна група поступово ніби

«виростає» із уже сформованих раніше групових відносин. У цих відносинах негативні впливи побуту та вікові особливості набирають таких форм: підвищена емоційність виражається в невитриманості; прагнення до самоствердження у брутальності, хамстві; бажання бути дорослим – у цинізмі, вульгарності; відсутність трудових навичок – у зневазі до праці інших людей тощо. Цинічні оцінки та судження, будучи підтриманими групою, починають сприйматися підлітком та юнаком як правило та принципи поведінки. Звідси виникає більша рішучість групи у вчиненні злочинів, її підвищена антигромадська активність. Це виражається, зокрема, в обов'язковій участі кожного члена групи в групових злочинах [7, с. 8].

Отже, на формування неповнолітнього порушника правопорядку впливає безліч обставин. Одні з них відіграють роль безпосередніх причин злочинних діянь. Вони визначають процес формування суспільно шкідливих спонукань і посягань, а також особливості їхнього втілення в небезпечні для оточуючих дії та вчинки. Інші виступають як умови, що визначають збереження цих причин і полегшують їхній прояв у злочинах неповнолітніх. Вони, як правило, підсилюють дію причин злочинних діянь і є тим обов'язковим чинником, на якому й реалізуються причини суспільно небезпечної діяльності підлітків та юнаків.

Крім того, найперший вплив на неповнолітнього мають негативні фактори сімейного виховання та побуту. Будь-яка категорія неповнолітніх злочинців набуває свій перший негативний зміст у сімейному та побутовому оточенні. Саме це оточення вносить у програму спонукальних мотивів і поведінки неповнолітнього ті негативні риси, які проявляються потім у злочинних і аморальних діях.

До таких негативних аспектів виховання належать певні чинники організації навчально-виховного процесу в загальноосвітніх школах, училищах, коледжах та виробничих колективах. Недоліки такого роду виховання вже самі по собі можуть відіграти негативну роль у поведінці неповнолітнього. У тих же випадках, коли на молоду людину впливають при цьому ще й негативні елементи сімейних і побутових відносин, у наявності реальна основа для формування суспільно небезпечної особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Еникеев М. И. Общая, социальная и юридическая психология : [учеб.] / М. И. Еникеев. – СПб. : Питер, 2003. – 752с.
2. Малиш Н. В. Соціально-психологічні особливості формування особистості неповнолітніх правопорушників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.06. «Юридична психологія» / Н. В. Малиш. – Х., 2005. – 25 с.
3. Павлик О. М. Особливості мотиваційної сфери неповнолітніх правопорушників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.06. «Юридична психологія» / О. М. Павлик. – Х., 2005. – 24 с.

4. Ушатиков А. И. Психология волевой активности несовершеннолетних осужденных : [учеб. пособ.] / А. И. Ушатиков. – М. : Академия МВД СССР, 1985. – 73 с.

5. Бочкарева Г. Г. Психологическая характеристика мотивационной сферы подростков-правонарушителей / Г. Г. Бочкарева [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

<http://flogiston.ru/library/pravo>.

6. Белавіна Т. І. Соціальна дезадаптація молоді: чинники та умови / Т. І. Белавіна. – К. : ППНВ, 2004. – 140 с.

7. Павлик О. М. Особливості мотиваційної сфери неповнолітніх правопорушників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.06. «Юридична психологія» / О. М. Павлик. – Х., 2005. – 24 с.